

Отримано: 3 вересня 2021 року

Прорецензовано: 6 вересня 2021 року

Прийнято до друку: 20 вересня 2021 року

e-mail: razumoskaya_olga@ukr.net

DOI: 10.25264/2519-2558-2021-11(79)-104-106

Шумейко О. А. Модифікація порівняльних зворотів в українській поезії к. XX ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія»*. Острого: Вид-во НаУОА, 2021. Вип. 11(79). С. 104–106.

УДК: 821.161

Шумейко Олена Анатоліївна,
кандидат філологічних наук, доцент,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків

МОДИФІКАЦІЯ ПОРІВНЯЛЬНИХ ЗВОРОТІВ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЕЗІЇ К. XX СТ.

Стаття присвячена проблемі дослідження модифікації мовних засобів фразеологічних одиниць, а саме порівняльних зворотів, позначених авторською індивідуальністю в українській поезії. Трансформації зазнають різні за походженням та стилістичним забарвленням порівняльні звороти. Визначено і схарактеризовано найпоширеніші трансформації порівняльних зворотів та з'ясовано, що особливістю такої зміни є прагнення автора до посилення експресивності мови, зокрема створення комічного ефекту за допомогою різноманітних мовних засобів.

Ключові слова: трансформація, фразеологізм, порівняння, гумор, іронія, сатира, сарказм.

Olena Shumeyko,
Candidate of Philological Sciences, associate professor,
Yaroslav Mudryi National Law University

MODIFICATION OF COMPARATIVE REFERENCES IN UKRAINIAN POETRY OF THE TWENTIETH CENTURY

The article is devoted to the problem of studying the modification of linguistic means of phraseological units, namely comparative references, indicated by the author's individuality in Ukrainian poetry. Transformation undergoes different in origin and stylistic color comparative appeals. The most widespread transformations of comparative returns have been identified and characterized, and the peculiarity of such a change is the author's desire to increase the expressiveness of the language, including the creation of comic effect through various linguistic means.

The objects of the comparisons under study are distinguished by thematic diversity. The semantics of the comparative reference itself or the contractual comparative part does not contain irony. The comic effect only arises when the comparison with the context, with the subject of comparison. In the field of critical appraisal and, as a result, irony, people, their demeanor, behavior, character, and activity fall. Animals, humans, biblical characters, etc. are the objects of comparative aphorisms.

The originality and diversity of Neddy Nezhdan's individually-authorial comparisons mark the poet's moral and ethical appraisal, reflecting her lyrical heroine's attitude to men's perceptions, their ironic appraisal of relationships with them.

Key words: transformation, phraseology, comparison, humor, irony, satire, sarcasm.

На сьогодні у вітчизняній науковій літературі немає єдності щодо визначення меж фразеологічних одиниць. Визначаючи належність ідіом, прислів'їв, приказок, порівняльних зворотів, афористичних висловів, мовних штампів, кліше до фразеології, науковці беруть за основу такі основні ознаки, як стала відтворюваність у мовленні та цілісність значення [2, 4, 12, 13]. Такий погляд на суність фразеологізмів видається цілком слушним і вмотивованим. При доборі фактичного матеріалу дотримувалася ця ж точка зору, а саме широке розуміння предмету фразеології, що дозволило залучити до аналізу всі сталі сполуки.

Метою статті є дослідження модифікації та аналіз найпоширеніших трансформацій порівняльних зворотів в українській поезії к. XX ст.

Об'єкт дослідження – мова української поезії к. XX ст.

Актуальність зумовлена необхідністю монографічного опису комічного в українській поезії означеного періоду; потребою виявити та схарактеризувати найпоширеніші модифікації порівняльних зворотів у контексті індивідуальних стилів.

Наукова новизна полягає в тому, що на лінгвістичному рівні досліджено, визначено і схарактеризовано найпоширеніші трансформації складових порівняльних зворотів в українській поезії к. XX ст.

Дослідники єдинозначно відзначають, що суттєвою ознакою порівняльних зворотів є особлива експресивна насиченість або образність. Вони відбивають мислення і почуттєву сферу людини сконденсовано, глибоко, почуттєво-емоційно. З погляду емоційного ставлення носіїв мови до конкретного явища вони поділяються на дві групи. До першої групи належать ті звороти, що набули емоційного забарвлення внаслідок перенесення оцінки уявлення на узагальнене значення звороту. До другої групи входять ті компаративи, емоційність яких формується не в результаті емоційної оцінки самого уявлення, а внаслідок оцінки предмета або явища, названого порівняльною одиницею.

У художньому дискурсі стійкі мовні комплекси у тому числі фразеологічні одиниці, а саме порівняльні звороти, можуть зазнавати різноманітних структурно-семантичних трансформацій, зумовлених певними стилістичними настановами. Авторські перетворення фразеологізмів уможливорюються їхньою нарізноформленістю і специфікою фразеологічної семантики. Що певною мірою є відмінною від лексичного значення.

Досліджуючи фразеологізми, необхідно враховувати, що одні вже містять у собі гумористичний елемент, а в інших він виникає як результат різноманітних структурних та семантичних трансформацій. Серед засобів творення комічного виділяються порівняльні звороти, позначені авторською індивідуальністю. У досліджуваних нами поетичних контекстах об'єктами порівнянь майже однаковою мірою виступають тварини, люди, предмети, біблійні та казкові персонажі.

Негативну оцінку, як правило, несуть порівняння людей із собакою: “*Ти став тепер звичайним шпигуном, / Що нишпорит усяди, як псяюха!*” [9, с. 271]; “*я в цьому світі / як собака – вільний / собаку десь пристрелять / от і все*” [7, с. 76]; із хробаками: “*Не люблять “Кобзаря” пани й панки, / В добробуті та почеснях оспалі, / Занурені в свої плитці печалі, / Неначе в ті калюжі хробаки*” [10, с. 13].

Порівняння з мавпами вживається в поезії М. Данька для змалювання зусиль ліричного суб’єкта: “*Я незграбний, авжеж – нелегкий / В товаристві і правди, і честі. / Легіон перекинчиків-бестій / Піді мною рубали гілки. / <...> Гілкопад у багаття... Горів! / Непереливки. Чим їх тримав би? / Честь і совість чіплялись, як мавпи, / За повищі галузки взгорі. /... Не дивуюся, хтось там казав / Голослівно, без фактів і даних, / Що поганий я громадянин, / А дивуюсь, як гіршим не став!*” [3, с. 16]. Іронічність виникає через несумісність суб’єктів порівняння – абстрактних понять із високим звучанням *честь, совість* – і об’єкта зіставлення – *мавпи*, що нерідко викликають сміх своєю поведінкою.

Найбільшою експресією наділені компаративні звороти, в яких суб’єктами зіставлення виступають люди або тварини, а об’єктами – теж люди. Напр.: “*У гromі дня, в оркестрах децибелів / ми вже були, як хор глухонімих*” [6, с.10]. У контексті іронічний ефект посилюється взаємодією семантики об’єкта порівняння зі звуковим комплексом лексеми *децибелі*.

Доброзичлива самоіронія створюється порівнянням ліричного суб’єкта, для якого листя уособлює як життя окремих людей, так і цілого народу, з фокусником: “*Чому ж, коли раз на осінь, / усього лиш єдиний разочок / пролітає крізь мене листок / і встигаю / зупинити його, назвати, – / одразу ж дивлюся / крізь себе на себе / немовби на дурисвета-фокусника, / що під оплески й регіт / виймає за вуха кроля / з порожнього капелюха?!*” [11, с. 24]. Іронічність посилюється лексемою *дурисвет* у прикладковій функції.

Гірка іронія, сповнена глибокого болю, простежується в контексті з підрядними порівняльними цього ж автора: “*Розлетілись ми, неначе пір’я, / Коли вдарить половик крилом. / Біле пір’я, біле по долині, / А те синє – в море й на Дунай, / Наче в світі є дві України, / Але нас не любить ні одна*” [7, с. 81]. У такій образній формі Т. Мельничук передає мотив національної роз’єднаності, неможливість не тільки захистити співвітчизників, а й пишатися достойними громадянами своєї Батьківщини.

Поетові належать несподівані, але в той же час дуже влучні порівняння, що мають іронічний відтінок, як-от: “*я від життя далекий наче меч*” [7, с. 76].

Д. Павличко створює сатиричний образ через зіставлення *монашки* і *відьми*, які водночас протиставляються як святе і нечестиве: “*На моторолері монашка мчить, / Як відьма на мітлі, нечистим знана. / Надута вітром, мов кашук, сутана. / О дорога святий кожніська мить!*” [10, с.55]. Виникнення подібного порівняння зумовлене тогочасною ідеологією, спрямованою на атеїзм.

Автор змальовує манеру людей їсти в такому контексті: “*Один бере ту ложку, мов Явдошку / За руку, і викручує, і мене, / А другий візьме, як смичок, – і тне / А третій допаде – як в морі дошку*” [10, с.115]. Таким чином створюється наочна картина того, як один копірається в тарілці, не маючи бажання їсти, другий їсть, а третій глитає.

Багатством та оригінальністю відзначаються образи Неди Неждани, створені на основі порівнянь. Використовувані нею об’єкти компаративем, що є носіями комічного, різноманітні. Зокрема, у поезії “*Блукаюча кав’ярня*” у відповідному ідейно-тематичному руслі витримано порівняння погляду з кавою: “*Мов кава зацукрована і тепла / Твій погляд я тако-го не люблю*” [8, с. 51]. Іронію викликає “прозаїчність” об’єкта зіставлення з досить несподіваним, як на перший погляд, суб’єктом – *погляд*. Експресія зумовлена оречевленням фізичної дії, якою є погляд, наділенням його через об’єкт порівняння такою ознакою, як *зацукрованість*. У той же час виразно простежується зв’язок зі сталими сполуками *теплий погляд і солоденька людина*. Іронія підсилюється контекстом, в якому звучить категорична негативна оцінка погляду.

Загадковість для ліричної героїні поведінки чоловіка знаходить відбиття в такому іронічному порівнянні: “*Ти такий незрозуміло-таємничий / як лабіринт швидкоростучих дверей*” [8, с. 93]. В об’єкті компаративемі поєднується генитивна метафора *лабіринт дверей* і метафоричний епітет *швидкоростучі двері*. Лексема *лабіринт* певною мірою підсилює ознаку об’єкта порівняння *незрозуміло-таємничий*. Іронічний ефект значною мірою досягається використанням іменника *двері* в його переносному значенні “людина, яка нічого не розуміє або не хоче розуміти, до якої важко звертатися, оскільки вона ніби знаходиться за зачиненими дверима”. У лексичному оточенні створеного поетесою порівняльного звороту експресія цього образу, безперечно, зростає.

У поезії Неди Неждани “*Місто постелилося пустелею*” іронічно змальовується відвертість двох людей: “*а ми були відвертими / мов два порожні акваріуми / дві жмені висохлого вночі моря / синьою була сила / жовтою була слабкість*” [8, с. 43]. Прочитання і тлумачення поетичних образів Неди Неждани не завжди може бути однозначним. Це стосується й наведеного контексту. З одного боку, об’єкт порівняння *акваріум* – штучний водний простір, в якому можливе життя, але його в даному випадку немає; з другого боку, порівняння здійснюється з природним явищем – морем, але “*висохлим*”, тобто знову ж таки безжиттєвим, оскільки вода символізує саме життя. Іронічність створюється зіставленням високого людського почуття відвертості з побутовими реаліями – *акваріумом, двома жменями (моря)*.

Своєрідно, у саркастичному ключі передається в поезії І. Калинця дотик до сокровених почуттів людини: “*так довго оберігав / тебе / у коконі цноти / щоб ось тут / обмацати сокровенне / як дівку / під фальшивими / зорями з неону / у кам’янім підворотті*” [5, с. 190]. На перший погляд, паралель порівняння є тематично близькою, але лексема *дівка* має знижене забарвлення, – отже, протиставляється високе і низьке, духовне і матеріальне.

Образна характеристика пострадянського періоду, його “безпорадності” подається через саркастичне порівняння: “*Ходить привид по Європі / Очі холодні Ноги голодні / І нема йому ради – пострадянський / Такий божжевільний як жіночі бажання / І хто знає чого жінка хоче? / А-а губа не дура і дура не губа*” [8, с. 55]. Експресивність комічного підсилюється риторичним запитанням, яке пов’язане з об’єктом компаративем *жіночі бажання*, що є ніби несумісним і тому несподіваним для такого суб’єкта порівняння, як історичний період життя країни.

Ю. Андрухович у поезії “*Дидактична вистава в театрі Богуславського*” створює таке іронічне порівняння: “*Панове, цить! / (Стікає воском люстра...) / Мерці мерцями, їм не в голові. / А ми – мов лишаї на тілі людства – голодні, геніальні і живі*” [1, с. 21], – в якому лексемою *людство* названо померлих, а живі є ніби хворобливим наростом на їх кістках. Цей образ побудовано за своєрідною логікою “коловорот”, яка є характерною для апокаліптичних візій поета.

Порівняльні звороти, на нашу думку, є досить мобільним засобом вираження іронії. У них, як і в метафорах, виразно простежується індивідуально-авторське начало. Як засвідчує аналіз, більшою експресивністю наділені ті порівняння, об'єкти й суб'єкти яких є індивідуально-авторськими, а не традиційними. Оригінальністю відзначаються всі наведені образи з поезій Д. Павличка, Л. Костенко, Неди Неждани, Ю. Андруховича тощо. Ці порівняння передають різну семантику комічного. Компаративами, які відбивають поведінку людей, їх внутрішні якості, стосунки, мають іронічне значення. Порівняння, які стосуються суспільно-політичної сфери, передають сатиричний відтінок. Комічне в порівняннях виявляється в несумісності суб'єкта й об'єкта. Якщо компоненти порівняння логічно поєднуються, то сарказм криється в змісті об'єкта. Максимальною загостреністю характеризуються словообрази Т. Мельничука. Об'єкти створених ним порівнянь нарощують експресію щодо суб'єкта. Словообрази, що зіставляються, тільки на перший погляд є парадоксальними, але при глибшому розумінні надзвичайно реальними і правдивими.

У мові української поезії другої половини ХХ ст. важливу роль відіграють фразеологізми як мовний засіб творення комічного. Авторська настанова на їхнє художньо-стилістичне використання пов'язана передусім із властивим для сучасної поезії особистісним оцінним ставленням до явищ дійсності. Таке ставлення є цілком природним для новітньої лірики, а його реалізація вимагає застосування відповідних мовних засобів, які згідно із задумом автора можуть якнайповніше передати специфіку осмислення світу в цілковито або частково сміховому вимірі. У використанні фразеологізму як засобу творення комічного домінуючим є вираження іронії.

Об'єкти досліджуваних порівнянь відзначаються тематичним різноманіттям. Семантика самого порівняльного звороту чи підрядної порівняльної частини не містить іронії. Комічний ефект виникає тільки при взаємодії порівняння із контекстом, із суб'єктом зіставлення. У поле критичної оцінки та, як наслідок, іронізування потрапляють люди, їх манери, поведінка, характер, діяльність. Об'єктами афоризмів-компаративів виступають тварини, люди, біблійні персонажі тощо.

Оригінальністю і різноманіттям відзначаються індивідуально-авторські порівняння Неди Неждани, які демонструють морально-етичні оцінки поетеси, відбивають іронічне ставлення її ліричної героїні до сприйняття чоловіків, іронічну оцінку стосунків з ними.

Реалізація комічного в українській поезії кінця ХХ століття відбувається в руслі тенденцій розвитку сучасної української лірики загалом, семантики поетичного слова зокрема (сугестивності, апелювання до позамовної дійсності, свідомої настанови на переборення трафаретних порівнянь, відходу від ідеологічних штампів, мажорного пафосу, іронії як мовної гри тощо). Водночас вияв комічного в мовній практиці залежить від ідіостилу митця, що зумовлює різну питому вагу комічних елементів у структурі художньо-естетичного цілого – від укріплення комічних елементів (поезії В. Стуса, Л. Костенко, Т. Мельничука, І. Римарука, тощо) до наскрізного іронічного начала поетичного тексту, що демонструє художня практика Ю. Андруховича, М. Данька, І. Калинця, Неди Неждани.

Переважання певного виду комічного – гумору, іронії, сатири чи сарказму – в окремому ідіостилі залежить від низки мовних і позамовних чинників, зокрема об'єкта комічної оцінки, індивідуального світовідчуття автора та його оцінних намірів. Сукупність цих чинників зумовлює добір та реалізацію відповідних словесних засобів для досягнення бажаного стилістичного ефекту.

Аналіз мовних засобів, які беруть участь в актуалізації комічного на фразеологічному рівні, дозволяє з'ясувати показові механізми творення різних його видів у мові поезії означеного періоду.

Література:

1. Андрухович Ю. Екзотичні птахи і рослини з додатком «Індія». Колекція віршів. Івано-Франківськ: Лілея – НВ, 2002. 112 с.
2. Бойко Н. І. Українська експресивна лексика в словнику, мові та мовленні: Навч. посібник для студ. філол. спец. Ніжин: Редак.-видав. відділ НДПУ ім. М. Гоголя, 2002. 217 с.
3. Данько М. М. Й сонця прихилив би!...: Поезії. К.: Рад. письменник, 1991. 204 с.
4. Калашник В. С. Українська поетична фразеологія і афористика поетичної мови повоєнного періоду (Семантико-типологічний аспект): Автореф. дис. ...докт. філол. наук. Дніпропетровськ, 1992. 40 с.
5. Калинець І. Зібрання творів: У 2 т. К.: Факт, 2004. Т. I, II, 135 с.
6. Костенко Л. В. Сад нетанучих скульптур: Вірші, поема-балада, драматичні поеми. К.: Рад. письменник, 1987. 207 с.
7. Мельничук Т. Князь роси: Вірші. К.: Молодь, 1990. 152 с.
8. Неждана Неда. Котивишня: Збірка віршів. К.: Смолоскип, 1996. 108 с.
9. Павличко Д. Вибрані твори: У 2-х т. К.: Дніпро, 1979. Т. I, 84 с.
10. Павличко Д. Вибрані твори: У 2-х т. К.: Дніпро, 1979. Т. II, 90 с.
11. Римарук І. Нічні голоси: Поезії. / І. Римарук – К.: Рад. письменник, 1991. 95 с.
12. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови. К.: Наук. думка, 1973. 280 с.
13. Чернышева И. И. Актуальные проблемы фразеологии. *Вопр. языкознания*. 1977. № 5. С. 34–42.